

gives little consideration to the fact that the NT documents are not only historical but also theological in nature and that it is impossible to separate these two aspects. Evidence of this is found in the way that Harrill is sometimes too quick to dismiss what other NT scholars have suggested. This is emphasized in the final lines of the book's epilogue where he rightly claims that the NT is ideologically conditioned by the prejudices and stereotypes of the ancient world. He then asks: «Given this finding, shouldn't we challenge Christian moral debate to move beyond the specious Biblicism of «traditional family values», and create a better moral vision?» (196). Such statements undermine Harrill's intention for writing the book. While this is an important topic for debate, it seems out of place to ask such questions in a volume that claims to be dedicated to historical research.

Overall this book has much to commend and I recommend it to students and scholars of the NT. Harrill has made yet another lasting and valuable contribution.

John Byron

Larry Hurtado: *Lord Jesus Christ. Devotion to Jesus in Earliest Christianity.* xxii + 746 sid. Eerdmans, Grand Rapids MI/Cambridge U.K. 2003.

Larry Hurtado (= H) er professor i NT ved Edinburgh Universitetet. Boken er tilegnet «the Early High Christology Club,» grunnlagt av H. I stedet for «Christology» foretrekker H ordet «Christ-Devotion.» *Devotion* brukes om det trosinnhold og de handlinger som uttrykker de første kristnes ærbødighet overfor Jesus (p. 3).

Boken er om måten Jesus fungerer som guddommelig i kristne gruppers religiøse liv i de første to århundrer, når og hvordan denne troen blir uttrykt og hvilke historiske krefter som antagelig formet *devotion* til Jesus i perioden. Den jødiske bakgrunnen har H skrevet utførligere om i «One God, One Lord» (2. utg. 1998).

Lik Bousset mener H at fokus skal være på Kristus-kulten. Bousset mente at Kristus-kulten oppsto på hellenistisk område som et resultat av synkretisme og at den tidligere og renere form for kristendom ikke var slik (p. 18). H derimot, mener at Kristus-kulten oppsto overraskende tidlig på jødisk og monoteistisk område uten hellenistisk innflytelse, forsiktig vurdert ca. 30–50 ce. H hevder «a virtual explosion of devotion toward the earlier end of this period.» Ikke som noe stadium nummer to i en religiøs utvikling eller et resultat av ytre påvirkning. Denne *devotion* har en slik intensitet og variasjon i uttrykksmåter at en finner ingen virkelig parallell i de religiøse omgivelser på

den tiden (p. 2). Denne intense *devotion* til Jesus inkluderer «reverencing him as divine, ... within a firm stance of exclusivist monotheism» — samtidig blir alle andre guddommer i den romerske verden forkastet (p. 3).

Kap. 1 — Fire viktige faktorer formet den tidlige Kristus-kulten: Jødisk monoteisme, Jesus, disiplenes åpenbaringsopplevelser og de religiøse omgivelsene. Den dynamiske interaksjon mellom faktorene formet Kristus-kulten i binitarisk retning, ikke mot en apotheosis av Jesus som en ny guddom (p. 78). Boken er ikke systematisk-teologisk. Så med ordet binitarisk menes nok ikke en motsetning til treenighetslæren. H vil beskrive hvilke historiske prosesser som har gått forut for de senere formuleringer.

Kap. 2 — «Tidlig paulinsk kristendom.» Først temaer som: Kristus, Sønn, Herre, pre-eksistens, Jesu forsoningsdød og oppstandelse, Jesus som forbilde. Så det sentrale for H's tese: Et binitarisk tilbedelsesmønster der Jesus mottar en tilbedelse sammen med Gud og på måter som bare kan sammenlignes med tilbedelse av en guddom (p. 135).

Kap. 3 — «Jødekrystendom i Judea.» Selv om det var stridigheter om andre ting, ser en ingen strid mellom Jerusalem-menigheten og hedningemisjonen om kristologi. Den viktigste utviklingen av tilbedelsen av Jesus skjer tidlig, blant troende i Judea. Alle senere former av kristendom står i gjeld til deres grunnleggende fromhetsmønster (p. 216).

Kap. 4 — Q var en «sayings collection» (p. 260), et enhetlig dokument der Jesu som guddommelig Sønn med transcendent status er et viktig tema (p. 253). Kap. 5 er om synoptikerens beskrivelser av Jesus. F.eks. Markus' underberetninger om Jesus på sjøen beskriver Jesu handlinger lik Guds — en gudlik overlegenhet over elementene (p. 285f).

Kap. 6 — H tar opp johanneiske kristologiske tema som: Jesu preeksistens, «Jeg Er», forholdet mellom Faderen og Sønnen. At også Sønnen har guddommelig herlighet (p. 374 og 380) og er gitt det guddommelige navn (p. 385).

Med kap. 7 begir H seg inn i det 2. årh. og tar for seg flere utenom-kanoniske evangelier — særlig Thomas. Kap. 8 er en innføring i 2. årh.'s kristendom — dvs. Hebreerbrevet og senere pauliske tekster. Kap. 9 tar for seg Valentinus, Markion o.a.

Kap. 10 — Den versjon av kristendom som, ifølge H, allerede var dominerende i siste halvdel av 2. årh. og som den «ortodokse» tradisjon utvikler seg fra, kaller H proto-ortodoksien. Denne ærer Jesus som guddommelig innenfor en eksklusivistisk monoteisme utledet fra (og tilpasset) den bibelsk/jødiske tradisjon (p. 563).

H vil gjøre for det 21. årh. det som W. Bousset's *Kyrios Christos* gjorde for det 20. årh. Bousset opp-

summerte det beste og det verste fra den religionshistoriske skole (p. 13). H oppsummerer resultater fra en *ny religionshistorisk skole* (p. 11 ff.). Andre representanter er: M. Hengel, R. Bauckham, A. Segal, J. Fossum, D. Juel, K.-W. Niebuhr, C. Newman, L. Stuckenbruck, C. Gieshchen og D. Hannah (p. 12).

H tar avstand fra både den (gamle) religionshistoriske skole og det han kaller prekritisk/antikritisk apologetikk. Begge retninger har en felles forutsetning: Hvis noe kan vises å ha oppstått gjennom en historisk prosess, kan det ikke være guddommelig «åpenbaring» eller ha vedvarende teologisk betydning (p. 8). Men sann historisk-kritisk metode er først og fremst å være selv-kritisk — bl.a. kritisk til egne forutsetninger. Bousset's skille mellom Jesu etiske fromhet og «Kristus-kulten» i den hellenistiske kristenhet var teologisk motivert. Slik kunne Bousset postulere en «opprinnelig» kristendom lik hans egen liberale protestantisme (p. 10–11).

Jeg er enig med James Dunn at boken er imponerende og gir en utmerket plattform for videre diskusjon. (Dunn innrømmer i sin rescension å være et, litt avvikende, medlem av «the Early High Christology Club».) Ifølge M. Casey er boken veldig god, velskrevet, obligatorisk lesning og en fremragende monografi. Likevel finner han noen svakheter (særlig at H ikke er overbevist om Casey's egen tese).

H gir i notene en god første innføring i egen og andres forskning. Perioden H behandler (ca. 30–170 CE) er så omfattende at bare den nyeste og, etter H's oppfatning, mest relevante litteraturen nevnes. F. eks., en Paulus-monografi av S. Kim (1981) er ikke nevnt i bibliografien. A. Segal (1990) er nevnt, men lite brukt, mens H støtter seg på C. C. Newman (1992).

H vil skrive for en vid leserkrets (p. xiv) og lykkes. Boken er gjennomtenkt og pedagogisk. Til å være på dette nivået, er den lettlest, ja, elegant skrevet. Fokuset på den tidlige tilbedelsen av Jesus er givende for arbeidet med nytestamentlig kristologi. Sammenlignet med Bousset's *Kyrios Christos* er boken et langt skritt i riktig retning.

Trond Skinstad

Antje Jackelén: *Time & Eternity: The Question of Time in Church, Science and Theology*. 345 sid. Templeton Foundation Press, Philadelphia & London 2005.

Antje Jackelén, professor i systematisk teologi angriper problematiken kring tid og evighet utifrån tre disipliners perspektiv: teologins, fysikens og filosofins. Boken riktigvis alltså ikke bare till teologer. Jackelén utgår ifrån en systematisk teologisk metod med inslag av analytisk filosofi. Trots det akademiska relativt tunga språket är boken vackert skriven. Dess-

utom tror jag, att hennes lösning på tidsproblematiken är nydanande.

Å ena sidan vill Jackelén ge en annorlunda förståelse av tidens och evighetens roll i både vetenskap och teologi och å andra sidan vill hon skapa en dialog mellan vetenskap och teologi med hjälp av ett konkret begrepp. Hon eftersträvar en dualism eller pluralism mellan dessa discipliner.

Det första Jackelén frågar sig är vad kristna psalmer och hymner kan förmedla om relationen mellan Gud och tid, om evighet, om framtiden och relationen mellan människan och tiden. Hon börjar med en kvantitativ och kvalitativ analys av tid och evighet såsom termerna används i tyska, engelska och svenska hymner. Man anar att man kommer att få en annan uppfattning om tid och evighet när Jackelén är klar med sin analys.

Hon studerar vidare begreppen tid och evighet som de används i Gamla och Nya Testamentet. I GT är tiden berättad, allt som sker, sker i, med och under upplevelsen av tid. Det som händer i tiden är det som är det intressanta. Enligt författaren skall tiden förstås som både cirkulär och linjär, som en relation mellan det som återkommer och det som skall komma. NT:s tid ses ofta mot bakgrund av grekisk filosofis tidsperspektiv. Det finns dock en väsentlig skillnad. I det grekiska tänkandet finns idéer om rum, en bestämd ordning och oändligheten medan NT talar om tid i termer av eskatologiska och andra centrala händelser. I NT representerar Jesus Kristus tidens slut genom korset som ses som tidpunkten mellan tidsåldrarna. Därför är det viktigt att studera tiden utifrån eskatologins perspektiv, där tiden är en relation mellan det som redan är och det som inte ännu är. Jackelén undersöker alltså tre tolkningar av tiden: den kvantitativa, den ontologiska, och den eskatologiska tolkningen.

I tredje kapitlet får vi följa Newton, Einstein, Heisenberg och Bohr och deras förståelse av tid och rum. På Newtons tid bestod universum av en tredimensionell verklighet som rör sig framåt i tid. Tiden uppfattades som uniform och var därmed kvantifierbar och delbar. Newton gjorde rum och tid till permanenta scener där det ligger på fysikernas bord att förklara handlingarna i dramat. När Einstein gjorde om tid och rum till ett rumtidskontinuum blev tiden (koordinattid) relativt observatören och ljusets hastighet det absoluta. Detta innebär att skillnaden mellan scenen och föreställningen blivit något konstruerat. Fysikerna kan inte bara ägna sig åt att förklara aktörernas handlingar, de måste även kunna beskriva aktörerna, scenen, publiken och även interaktionen dem emellan. När sedan kvantmekanikerna erövrar mer forskningsmark får tiden status av att vara en parameter, av något omätbart som kommer till bara i observationens ögonblick. Subjektivitetens och objektivitetens gränser blir suddi-